

MAVZU: SO'Z YASALISHI

Reja:

1. So'z yasalishi haqida umumiy ma'lumot.
2. O'zbek tilidagi so'z yasash usullari:
 - 1) affiksatsiya (morfologik) usuli;
 - 2) kompozitsiya (sintaktik) usuli;
 - 3) abbreviatsiya (qisqartma) usuli;
 - 4) semantik (ma'noviy) usuli;
 - 5) fonetik usul;
 - 6) takrorlash usuli.
3. So'zlarning tuzilish jihatdan turlari.

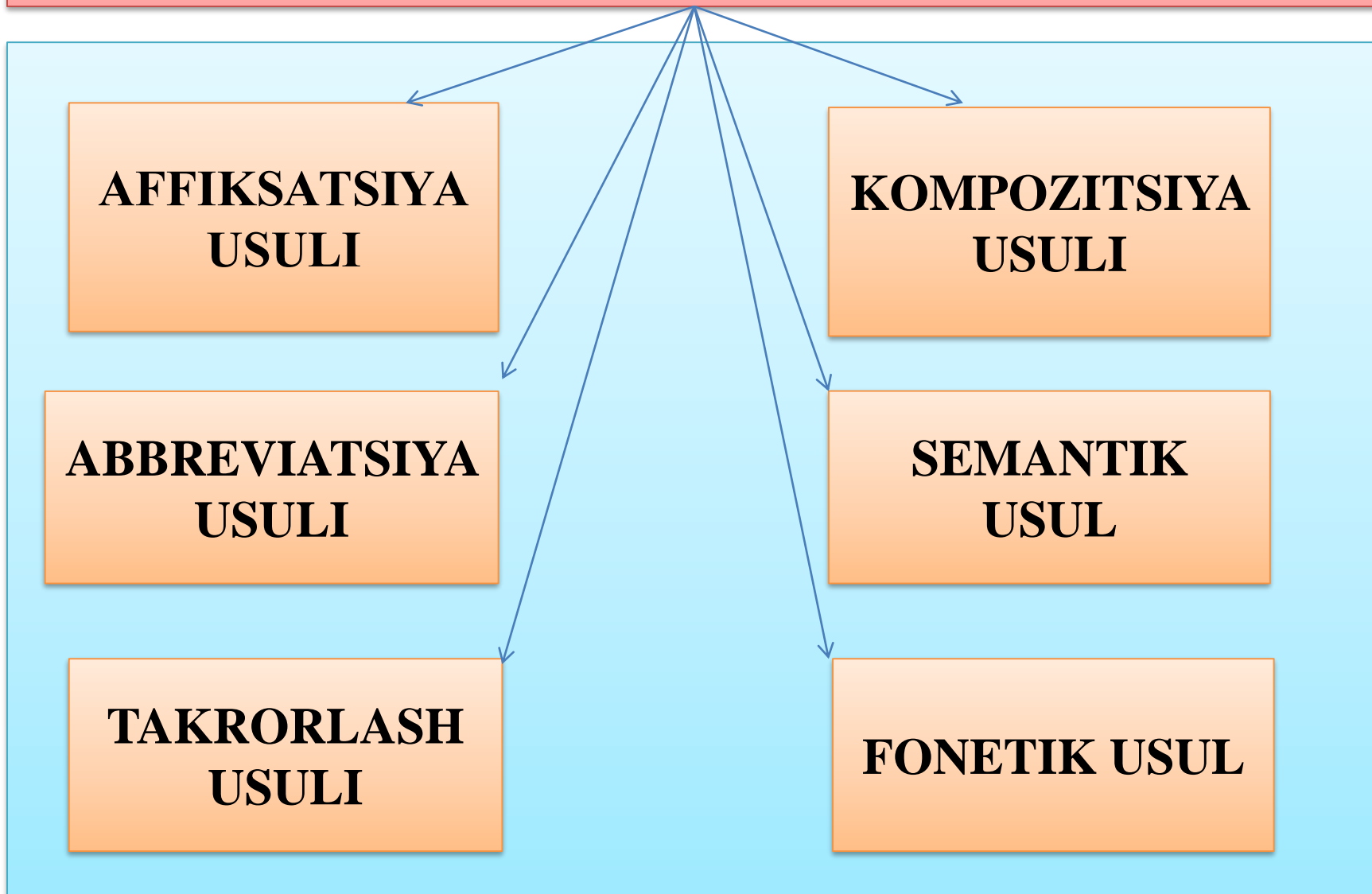
SAVOL

- 1. Nima uchun ko`p ilmiy adabiyotlarda ikkita so`z yasash usuligina tan olingan?**
- 2. Qisqartma usulni so`z yasash usuli sifatida tan olsa bo`ladimi?**

SO'Z YASALISHI HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT

So'z yasalishi, umuman, qanday usul, qanday vosita bilan bo'lmasin yangi leksik ma'noli so'z hosil qilishdir. Masalan, *ish-chi* (-chi qo'shimchasi bilan yasalgan), *gulbeor* (2 yasovchi asosning birikuvidan yasalgan) va boshqalar. So'z yasalishi tilshunoslikning ayrim bir bo'limi sifatida so'zlarning yasalishini (yasama so'z), yangi leksik birlik hosil qilishning qonun-qoidalarini, vositalarini, so'z yasalishi strukturasi (tarkibini) tekshiradi. **Demak, bu sohaning obykti yasama so'zdir.**

O'ZBEK TILIDAGI SO'Z YASASH USULLARI

AFFIKSATSIYA USULI

Soʻzga soʻz yasovchi affiks qoʻshish bilan yangi soʻz hosil qilish **affiksatsiya usuli** deyiladi. Masalan, *paxtakor, sinfdosh, quvonch, doʻstlik, ochiq, tirishqoq, serjilo, ilmiy, oʻyla, kengay, shodlan, tinchi, tasodifan, oqilona, koʻpincha, ertalab* va boshqalar. Soʻz yasovchi affikslar oʻzbek tilida asosan suffiks tarzida qoʻllanib, soʻz oʻzagidan soʻng qoʻshilib keladi. Baʼzan bunday affikslar oʻzak oldiga prefiks tarzida qoʻshilib, yangi maʼnodagi soʻz yasashi mumkin. Masalan, *serhosil, serunum, badavlat, baʼmani, beminnat, begʻaraz, nooʻrin, nohaq, badfeʻl, badbashara* va h.k.

Oʻzbek tilida soʻz yasovchi affikslardan tashqari, oʻz xususiyatlari bilan affikslarga juda yaqin turadigan *xona, noma, obod* kabi soʻz-affikslar ham mavjud. Bunday soʻz-affikslar tilshunoslikda affiksoidlar deb ham yuritiladi: *ishxona, mehmonxona, oshxona, qabulxona, tabriknoma, Xalqobod, Yangiobod*.

KOMPOZITSIYA USULI

Birdan ortiq mustaqil ma'noli so`z yoki so`z shakllarining qo`shiluvi, birikuvi orqali yangi so`z yasash **kompozitsiya usuli** bilan so`z yasash deyiladi. Bu usul bilan qo`shma, ayrim juft so`zlar hosil qilinadi. Masalan, *guldasta, gultojixo`roz, asalari, tomorqa, xushfe'l, rahmdil, olijanob, hozirjavob, havorang, e'lon qilmoq, rad etmoq, olib kelmoq, olib chiqmoq, har gal, yonma-yon, zo`r-bazo`r, ketma-ket* va b.

ABBREVIATSIYA USULI

Bu usulga ko`ra, bir butun holda qo`llanadigan to`g`ri ma`noli turg`un birikmalarning qismlari har xil yo`l bilan qisqartirilib so`z hosil qilinadi. Bu usul rus tilidan kirgan bo`lib, qisqartma otlar shu usulda yasaladi: *BMT* – Birlashgan Millatlar Tashkiloti, *MDH* – Mustaqil davlatlar hamdo`stligi, *ATS* – Avtomatik telefon stantsiyasi, *ToshMI* – Toshkent meditsina instituti, *filfak* – filologiya fakulteti, *akademlitsey* – akademik litsey, *peduniversitet* – pedagogika universiteti va b.

FONETIK USUL

Bu usulga ko`ra, so`zda fonetik o`zgarish yuz berib, yangi so`z hosil qilinadi. Chunonchi, so`z urg`usining o`rnini almashtirish natijasida boshqa-boshqa so`z turkumiga doir so`zlar hosil bo`lishi mumkin: *yózma* (fe'1) - *yozmá* (sifat), *súzma* (fe'1) - *suzmá* (ot), *fízik* (ot) *fizík* (sifat), *akadémik* (ot), *akademík* – (sifat) va b.

SEMANTIK USUL

Bu usulga binoan, soʻz maʼnosida oʻzgarish roʻy berib, maʼnosi boshqaboshqa, shaklan oʻxshash yangi soʻz hosil boʻladi: *kun* – sutkaning yorugʻ qismi, *kun* - quyosh, planeta; *koʻk* – osmon, *koʻk* - havorangga oʻxshash rang, *bir* – son, *birga*, *birdan*, *birda* – ravish, *oʻgʻil* bola (sifat) - *Oʻgʻil* keldi (ot).

TAKRORLASH USULI

Bunda soʻzlar takrorlanib yangi soʻzlar yasaladi: *paqpaq* (oʻyin), *tur-tur* (turish), *bipbip* (avtobus), *pat-pat* (mototsikl), *xola-xola* (oʻyin), *manman*, *yoʻl-yoʻl* (rang), *es-es* (zoʻrgʻa).

Takroriy soʻzlarning hammasi ham yasama emas. Bunda ham yangi maʼno yasalsagina, yasama soʻz hisoblanadi: *tez-tez*, *katta-katta* kabi takroriy soʻzlar yasama emas, bunda maʼno kuchaytirilgan, xolos.

SO`ZLARNING TUZILISH JIHATDAN TURLARI

- **1. Sodda so'zlar**. Sodda so'zlar ikki xil bo'ladi: **tub so'z**, **yasama so'z**. Tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha bo'lmagan sodda so'zlar tub so'z deyiladi: *kitoblar, ko'proq, pishdi, yaxshiroq*. So'z yasovchi qo'shimcha qo'shilishi bilan yasalgan sodda so'zlar yasama so'z deyiladi: *uzumzor, guldon, oqla*. Yasama so'z o'zak va yasovchidan iborat bo'ladi: *bil+im, suv+chi*.
- **2. Qo'shma so'zlar**: *tomorqa, asalari, kamgap, sotib olmoq*.
- **3. Qisqartma so'zlarning barchasi yasamadir**: *BMT, O'zMU, TDPU, pedkengash*.
-

SO`ZLARNING TUZILISH JIHATDAN TURLARI

4. **Juft so'zlar**: Ma'no jihatidan bir-biriga mos kelib, jamlik, umumiylik ma'nosini bildirgan so'z **juft so'z** deyiladi. Juft so'zlar qismlari ma'no bildirish-bildirmasligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) har ikki qismi ham yakka holda mustaqil ma'no bildirishi mumkin: *qozon-tovoq, arpa-bug'doy, katta-kichik, bir-ikki, siz-biz, unga-bunga, asta-sekin*; 2) ikkinchi qismi yakka qo'llanmaydigan so'z bo'lishi mumkin: *kiyim-kechak, yosh-yalang, temir-tersak*; 3) birinchi qismi mustahil ma'no bildirmasligi mumkin: *qo'ni-qo'shni, to's-to'polon*; 4) har har ikkala qismi ham ma'no ifodalamasligi mumkin: *ikir-chikir, halanhi-hasanhi, poyintar-soyintar, uvali-juvali, apil-tapil*. Juft so'zlar qismlari ma'no jihatdan bir necha xil bo'ladi: 1) bir turdagi yaqin predmetlarning nomlari: *qosh-qovoq, oltin-kumush, qovun-tarvuz*; 2) sinonim so'zlar: *kuch-quvvat, asta-sekin, keksa-qari*; 3) butun va bo'lak nomlari: *oy-kun, vaqt-soat, tog'-tosh*; 4) antonim so'zlar: *kecha-kunduz, yaxshi-yomon, katta-kichik*. Juft so'zlarning yasalishiga ko'ra turlari: **tub juft so'zlar**: *sabzi-piyoz, katta-kichik, o'ynab-kulib*; **yasama juft so'zlar**: *omon-eson, kecha-kunduz, bordi-keldi, kuydi-pishdi*.

•

SO`ZLARNING TUZILISH JIHATDAN TURLARI

5. Birikmali so'zlar. Bitta so'roqqa javob bo'ladigan, lekin tarkibidagi so'zlarning ma'no mustaqilligi uncha yo'qolmagan so'zlar **birikmali sozlar** deb ataladi. Bunday so'zlar ko'proq **sifat** turkumida uchraydi: *oily ma'lumotli* (yigit), *sochi uzun* (qiz), *yumshoq fe'l* (odam).

SO'ZLARNING TUZILISH JIHATDAN TURLARI

- **6. Takroriy so'zlar:** Bir so'zning qo'shaloq kelishidan hosil bo'lgan so'zlar **takroriy so'z** deyiladi: *baland-baland, qator-qator, non-pon, choy-poy, don-dun, irim-chirim*. Takroriy so'zlar ko'plik, davomiylik, takror kabi ma'nolarni bildiradi: *etak-etak gul, ayta-ayta charchadim*. Takroriy so'zlarda ayni bir so'zning takror holda qo'llanishi natijasida grammatik ma'no ifodalanadi. Ma'noni kuchaytirish uchun ketma-ket keltiriladigan so'zlar takroriy so'zlar hisoblanmaydi: *Havoni qara, havoni!*
- Takroriy so'zlar ham yasalishiga ko'ra ikki xil bo'ladi: **tub takroriy so'zlar:** *katta-katta, ikkita-ikkita, o'ynab-o'ynab, yura-yura*; **yasama takroriy so'zlar:** *yor-yor, yashik-yashik, qator-qator, bilinar-bilinmas, marjon-marjon, shu-shu, o'sha-o'sha, es-es, bora-bora (yo'qoldi), qayta-qayta (so'radi)*.

UYGA VAZIFA

- 1. Ma'ruzani o`qib kelish.**
- 2. Mavzuga tegishli mashqlarni ishlash.**
- 3. Mavzuga tegishli LTQlarni to`ldirish.**